

МНОГОСЛОЙНОЕ ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ БЕРЕZOVA, ур. БЕРЕГ

Многослойное трипольское поселение Березова, ур. Берг в с. Надднестрянское Муровано-Курюловецкого р-на Винницкой обл. специально исследовалось археологической экспедицией «Днестр-3» в 1995 г. Оно занимает мысообразное возвышение левого берега водохранилища Новоднестровской ГАЭС и в настоящее время существенно размыто. На памятнике зафиксированы остатки трех слоев среднетрипольского времени: Березова, ур. Берг III, датируемый дорасписным этапом ВІ (Кукутень А₁), Березова, ур. Берг II, относящийся к этапу ВІ—ВІІ (Кукутень А—В₁), и Березова, ур. Берг I, соответствующий этапу ВІІ (Кукутень А—В₂). Таким образом, материал многослойного поселения Березова, ур. Берг дает уникальную возможность проследить развитие трипольской культуры на среднем этапе, а в комплексе с предстоящими стратиграфическими исследованиями обеспечит существенное уточнение относительной хронологии времени от этапа ВІ до этапа ВІІ не только в среднестровском регионе, но и во всем трипольско-кукутенском ареале.

O. G. Korvin-Piotrovs'kyi, S. O. Gusev

THE MANY-LAYERED TRYPILYA SETTLEMENT
OF BEREZOVA, THE TRACT OF BEREG

The many-layered Trypillya settlement of Berezova, the tract of Bereg near the Naddnistryans'ke village, Murovano-Kurylivtsi district, Vinnytsya region was specially studied by the archaeological expedition "Dnister-3" in 1995. It occupies a cape-like elevation of the left bank of the water reservoir of the Novodnistrovs'ka HAPP and is significantly washed out at present. On the monument, one fixed the remnants of three layers of the middle Trypillya culture: the tract of Bereg III dated as the stage BI by decorated articles (Kukuten A₁); Berezova, the tract of Bereg II dated as the stage BI-BII (Kukuten A-B₁); and Berezova, the tract of Bereg I dated as the stage BII (Kukuten A-B₂). Thus, the material of the many-layered settlement of Berezova, the tract of Bereg presents a unique possibility to trace the development of the Trypillya culture at the middle stage and will ensure, along with the forthcoming stratigraphic studies, the essential improvement of the relative chronology from the stage BI till BII not only in the middle-Dniester region but on the entire Trypillya-Kukuten area.

Одержано 23.10.97

В. В. Колода

ЖИТЛА РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ВЕРХНЬОМУ САЛТОВІ

Розглянуто житлові споруди середньовічного поселення у Верхньому Салтові. Зроблено висновки щодо складу верхньосалтівського населення у ті часи.

Житловий комплекс є конкретним відображенням реалій тих чи інших історичних спільностей. У ньому втілюються укорінені традиції домобудування, що пов'язані з дією кліматичних, економічних та екологічних факторів, а також різнокультурних інновацій. Все це впливає на форму і техніку створення будівлі, планування та влаштування інтер'єру житлового приміщення. У зв'язку з цим дослідження житла салтівської археологічної культури може бути визнано як один із перспективних напрямів у вирішенні складної проблеми етнічної належності населення лісостепових територій Хозарського каганату*.

* Головним критерієм визначення житла серед різноманітних будівель салтівської культури є наявність опалювального пристрою.

Ці питання на матеріалах різних археологічних пам'яток неодноразово ставились в археологічній літературі¹.

Багаторічні дослідження у с. Верхній Салтів на Харківщині також сприяли виявленню ряду стаціонарних жител раннього середньовіччя. На наш час їх відомо вже 18². Така кількість недостатня для вирішення питань типології салтівського домобудування, що має проводитися на більш широкому колі житлових об'єктів, але є придатною для окремих спостережень стосовно технічних засобів будування, планування та інтер'єру житла. Все це дозволяє з певною мірою припущення вести розмову щодо етнічного складу та культурних впливів на ранньосередньовічне населення Верхнього Салтова (середина VIII — середина X ст. н. е.).

Поселення, що складалося із городища з кам'яною фортецею та значного за площею селища-посаду, неодноразово привертало увагу дослідників. Перші два житла були розкопані наприкінці 40-х років XX ст. С. А. Семеновим-Зусером³. Ще 11 житлових будівель було досліджено під час роботи експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Т. Березовця в 1959—1961 рр.⁴. У 1996—1998 рр. у Верхньому Салтові працювала Середньовічна експедиція Харківського держпедуніверситету. Під час її робіт на селищі було виявлено залишки ще 5 житлових споруд. На жаль, всі ці розкопки проводилися не за єдиним планом, тому нумерація виявлених жител у різних дослідників проводилася окремо. З означених причин вважаємо за необхідне для полегшення подальшого викладення матеріалу та його аналізу запропонувати наскрізну нумерацію всіх ранньосередньовічних житлових споруд згаданого поселення за порядком їх дослідження (табл. 1).

Деякі з досліджених комплексів вже опубліковані в науковій літературі. До них належить житло № 2⁶. Однак слід зазначити, що між даними дослідника С. А. Семенова-Зусера та публікацією існує певна неузгодженість щодо розмірів приміщення та кількості стовпових ямок, яка, на нашу думку, може впливати на реконструкцію та інтерпретацію житла*. Із описом житлових приміщень № 7—13 можна ознайомитися в публікації А. Т. Сміленко⁷. Проте опис останнього з них поданий без креслення. Це ускладнює його аналіз. Описи більшості жител до цього часу не публікувалися та не піддавалися аналізу, тому вважаємо за необхідне заповнити ці лакуни і навести їх опис і креслення.

Житло № 1 являло собою прямокутну споруду, заглиблену на 145 см. Його стіни мали вигляд кладки з брил пісковика неправильної форми, що були укладені в перепліт без будь-якого розчину. Верхній край стін знаходився вище від рівня підлоги на 145 см. Автор звіту подає його як наземне, але доказів цього не наводить. На підлозі, біля стіни, знайдені залишки відкритого вогнища⁸. Відомості щодо розмірів у плані, а також креслення відсутні, що зменшує інформативність комплексу та ускладнює його інтерпретацію.

Житло № 3 було наземним і складалося з двох приміщень. Стіни його були створені з каменю. Загальні розміри, наскільки це можна з'ясувати з польового звіту та креслень, дорівнювали 9,0 × 8,0 м, що є найбільшими з усіх відомих на зазначеній пам'ятці. У південно-західному куті південного приміщення виявлено відкрите вогнище, обкладене камінням⁹.

Житло № 4 являло собою заглиблене зрубне приміщення квадратної в плані форми. Його розміри 3,2 × 3,2 м. Рівень заглибленості не повідомляється ні в звітній документації, ні в польових кресленнях. Є відомості про діаметр залишків обпалених колод, який становив 25—26 см. Біля південної стіни було виявлено «відкрите вогнище з кам'яними стінами» (цитата зі звіту). В північно-східному куті було розташоване прямокутне в плані підвищення розміром 0,6 × 0,5 × 0,4 м. Воно було ретельно обмазане глиною. Автор звіту визначає його як вітар-жертвник¹⁰. На підставі тексту звіту та креслень, що збереглися, пропонуємо власну реконструкцію плану цього житла (рис. 1, а).

Житло № 5. Під час аналізу можна базуватись на тексті звіту, до якого додано малюнок олівцем та фотокартки (креслення не збереглися). Житло можна уявити як заглиблену в ґрунт прямокутну споруду із закругленими кутами, її розміри в плані

* Зазначимо, що при аналізі ми схиляємося до інформації Б. А. Шрамка, який брав участь у розкопках і в публікації наводить креслення. У звіті С. А. Семенова-Зусера креслення відсутні.

3,0 × 2,5 м, заглибленість у материк становить 25—40 см. Біля західної стіни знайдені залишки відкритого вогнища, що було обкладене дрібним камінням. Вздовж східної та західної стін виявлені ямки від стовпів діаметром 12—14 см при заглибленні близько 20 см від рівня материкової підлоги. У південно-східному куті розташовувались 2 вапнякових жорна. На підставі тексту та наявних матеріалів пропонуємо реконструкцію плану житлового приміщення (рис. 1, б).

Житло № 6 являло собою заглиблену будівлю розмірами 4,0 × 3,0 м. Кути котловану були трохи закругленими. У північно-східному куті загальна форма прямокутника була дещо порушена материковим виступом, що трохи зменшувало корисну площу житла. Загальна глибина залягання підлоги 90—100 см. Посередині житла на глибині 85 см від денної поверхні знайдено залишки відкритого вогнища. Воно являло собою материковий останець майже трикутної форми (80 × 85 см), поверхня якого була обмазана глиною. Вздовж стінок котловану було виявлено 6 стовпових ямок. Три з них знайдені вздовж західної стіни, і ще по одній — посередині інших стін. Їх діаметр 15—20 см, відомості щодо їх глибини відсутні¹². На підставі тексту звіту, фототаблиць та креслень профілю споруди пропонуємо реконструкцію плану зазначеного житла (рис. 1, в).

Таблиця 1. Каталог ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

№	Місце розташування	Дослідник, рік дослідження	Назва житла за звітною документацією	Звіт (ІА НАН України)
1	Західна частина городища	С. А. Семенов-Зусер, 1947	—	Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках... — С. 25—26
2	Селище «Б»	С. А. Семенов-Зусер, 1948	—	Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках... — С. 10—13
3	На городищі, біля південної стінки	Д. Т. Березовець, 1959—1961	«Друга будівля»	Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках... — С. 24—25
4	На городищі, біля східної башти	Д. Т. Березовець, 1959—1961	«Напівземлянка з дерев'яними стінами»	Там же. — С. 28—30
5	Східна частина городища	Д. Т. Березовець, 1961	«Напівземлянка із жорнами»	Там же. — С. 33—36
6	Східна частина городища	Д. Т. Березовець, 1961	«Напівземлянка із вогнищем»	Там же. — С. 36—38
7	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 2	Брайчевская А. Т. Отчет о раскопках... — С. 13—15
8	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 3	Там же. — С. 16—18
9	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 4	Там же. — С. 19—21
10	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 5	Там же. — С. 21—24
11	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 6	Там же. — С. 24—25
12	Селище «А»	Д. Т. Березовець,	Землянка № 7	Там же. — С. 47—50
13	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 8	Там же. — С. 50—53
14	Селище	В. В. Колода, 1977	Яма № 8	Колода В. В. Отчет об исследованиях... в 1997 г. — С. 11—12
15	Селище	В. В. Колода, 1997	Яма № 9	Там же. — С. 12—13
16	Селище	В. В. Колода, 1997	Яма № 15	Там же. — С. 13—14
17	Селище	В. В. Колода, 1998	Яма № 35	Там же. — С. 19—20
18	Селище	В. В. Колода, 1998	Яма № 42	Там же. — С. 21—23

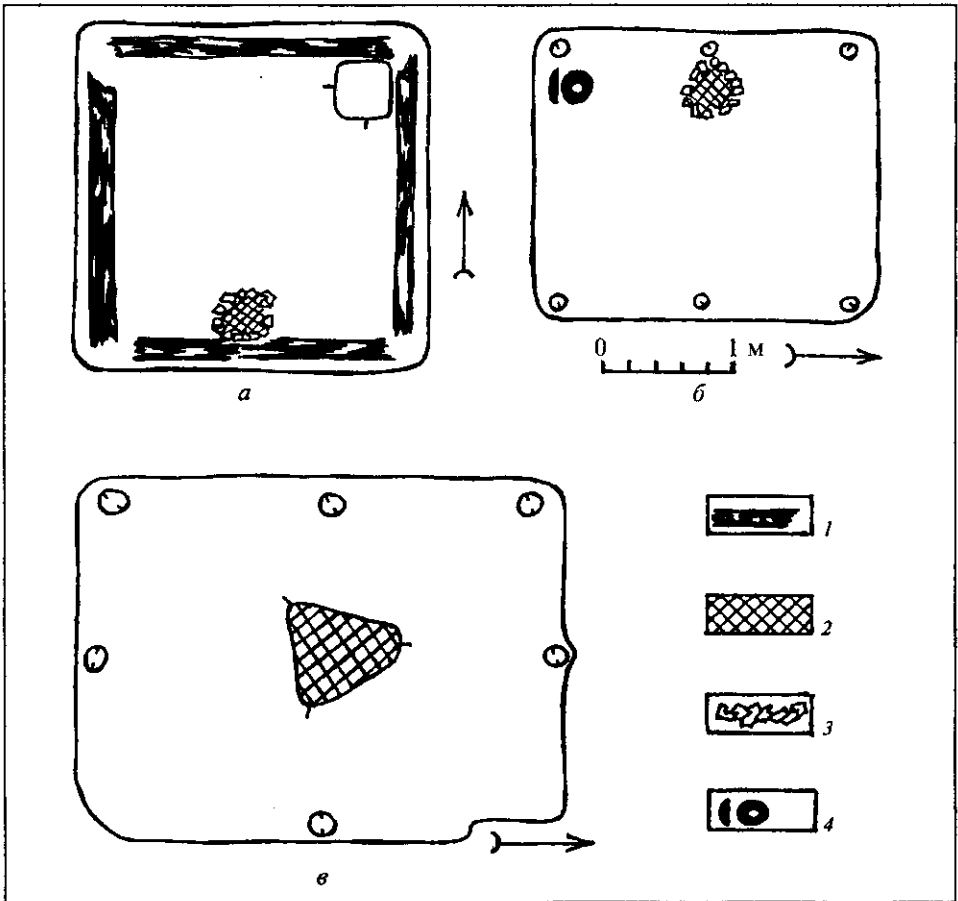

Рис. 1. Верхньосалтівські ранньосередньовічні житла: а — житло № 4; б — житло № 5; в — житло № 6. Умовні позначення: 1 — дерево; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — жорна.

Житло № 13 було досліджено неповністю, його виявлена довжина дорівнювала 4,9 м. Ширина північної частини 2,8, південної — 3,5 м. Загальна заглибленість будівлі у ґрунт 110 см. У плані житло було прямокутним. Вхід простежувався в південній частині західної стіни, його ширина 110 см. Вздовж довгих стін виявлено ряд ямок від стовпів дерев'яної конструкції; їх діаметр становив 18—22 см при загальній глибині 119—150 см. Вздовж всієї східної стіни, в північній частині західної та в східній частині північної стін простежувалися довгі витягнуті канавки завширшки 6—10 см при заглибленні на 6—11 см від рівня підлоги. Посередині південної частини житла виявлено залишки відкритого вогнища. Воно являло собою обпалене вимощення з білої глини товщиною 7 см. У плані це вимощення мало неправильну форму розміром 55 × 40 см. Посередині приміщення з півдня на північ виявлено три заглиблення неправильної овальної форми, глибина яких не перевищувала 26 см від рівня підлоги, а горизонтальні розміри становили (120—140) × (70—80) см¹³.

У першій публікації згадана будівля, як і приміщення № 12 (табл. 1), визначається за господарче приміщення¹⁴. На нашу думку, в обох випадках будівлі були житловими спорудами. Про це свідчить наявність обігрівальних пристроїв: відкритого вогнища на штучно зробленому вимощенні в приміщенні № 13 та відкритого заглибленого вогнища в приміщенні № 12. На житловий характер цих будівель вказують залишки ретельно створеної конструкції стін, про що мова буд йти далі. А зараз звертаємо увагу на креслення залишків житлової споруди № 13 (рис. 2, а).

Житло № 14 мало в плані ромбічну форму з розмірами діагоналей 5,8 × 4,3 м. Своїми стінами будівля була орієнтована за сторонами світу. Південно-західний кут приміщення був зруйнований фундаментом житла XVIII ст. У зв'язку з розташуван-

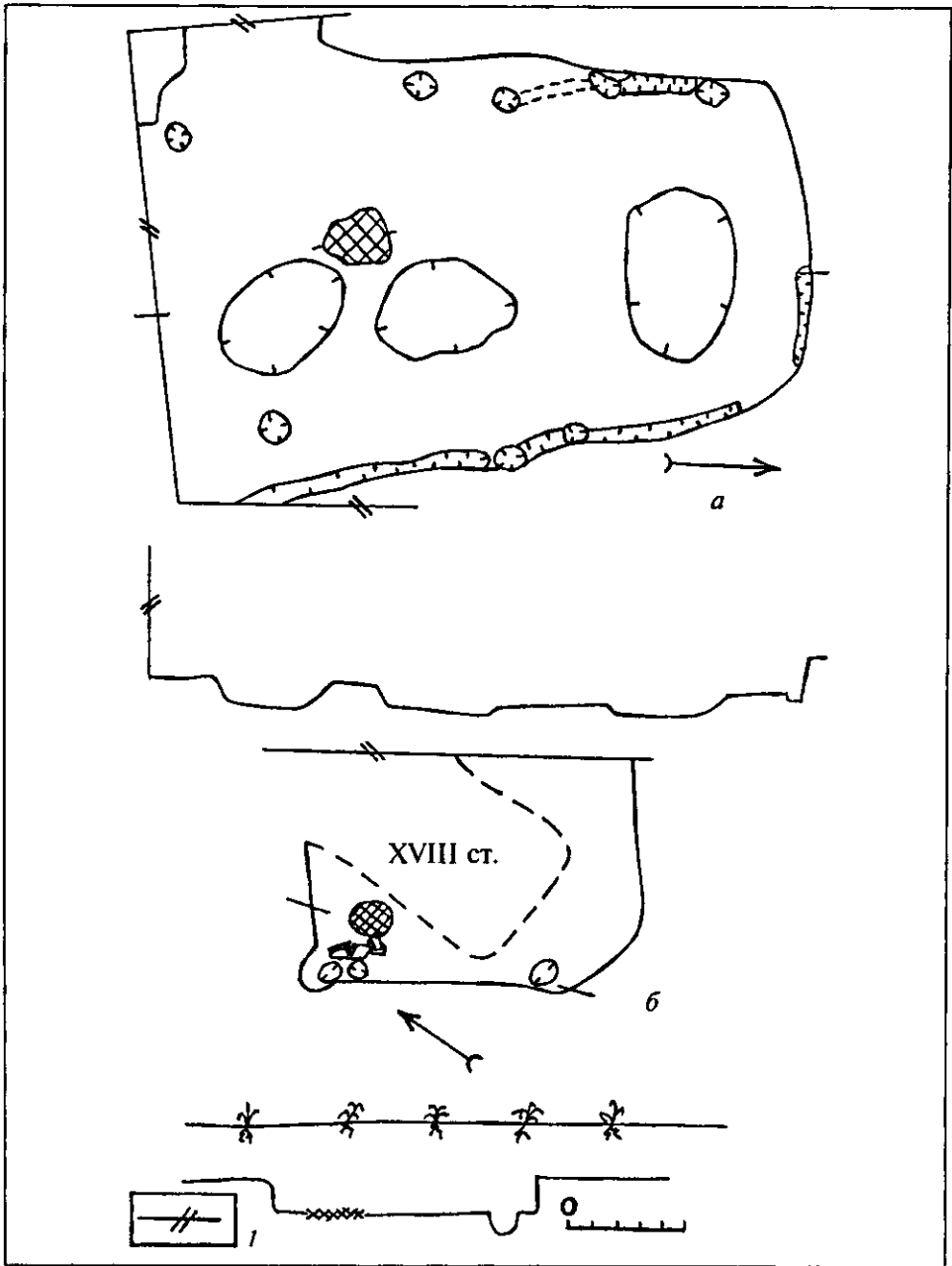

Рис. 2. Верхньосалтівські ранньосередньовічні житла: а — житло № 13; б — житло № 17. Умовні позначення: 1 — межа розкопок

ням на схилі його долівка була заглиблена неоднаково у різних своїх кутах. Її максимальна глибина спостерігалася в північно-східному та південно-східному кутах — 150 см. Північно-західний кут мав заглиблення 140, а південно-західний — 130 см. У першому з кутів виявлена господарча яма напівовальної форми 110 × 100 см із заглибленням до 170 см.

У північно-західному куті була розташована піч. Її нижня частина була вирізана в глиняному матеріку, а верх виготовлений із піськово-глиняної суміші. Піч була підковоподібною в плані та склепінчастою у вертикальному розрізі. Верхня її частина не збереглася. Залишки зруйнованого склепіння у вигляді шматків обпаленої глиняної обмазки та каміння виявлені у заповненні над черемом печі, що частково зберігся. Його товщина становила 2—3 см, а горизонтальні розміри дорівнювали 75 × 60 см.

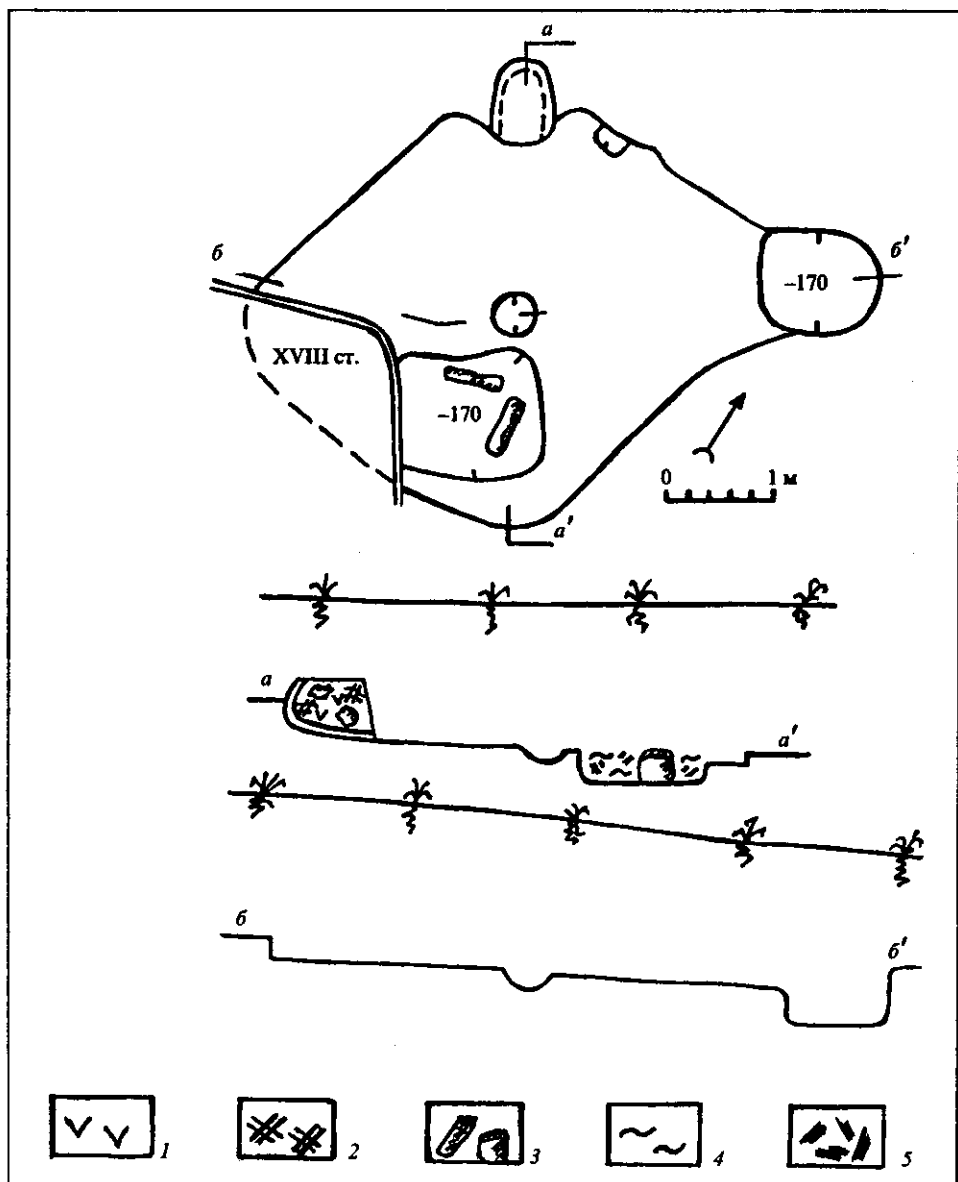

Рис. 3. Верхньосалтівське житло № 14: 1 — гумус; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — попіл; 5 — деревне вугілля

У південній частині житла знаходилась прямокутна яма, її загальна глибина 170 см, розміри у плані — 130×110 см. В ямі знайдені 3 брили залізного пісковіку. Одна з них, що стояла біля північно-східного краю, мала розміри $50 \times 35 \times 10$ см. Дві інші були меншими. В ямі знайдено багато шматків від пічного склепіння та череня, а також дрібні фракції деревного вугілля та попіл. Окрім того, тут знаходилися уламки глиняної жаровні, яка, мабуть, була виготовлена разом із самою піччю та являла собою її верхню частину. По центру приміщення виявлена ямка від опорного стовпа, діаметр якої дорівнював 40 см, а загальна глибина — 160 см. Впритул до північної стіни, посередині, знайдено ще одну стовпову ямку прямокутної в плані форми, її розміри 30×20 см, глибина 160—170 см, з невеличким уступом (рис. 3).

Житло № 15 досліджено неповністю. Його східний кут був перерізаний залишками невеликого приміщення кінця XVIII — початку XIX ст. та господарчою ямою більш пізнього часу (рис. 4, а). Салтівське приміщення мало у плані форму прямокутника з округлими кутами, орієнтованими за сторонами світу. Розміри

будівлі 4,2 × 3,6 м. Загальну глибину визначити не вдалося, оскільки починаючи з 150 см внизу залягала дуже липка та зволожена суміш чорнозему з крихтами материкової глини. Такі обставини пояснюються дуже близьким розташуванням ґрунтових вод (об'єкт знаходився у 2—3 м від лінії берегу сучасного водоймища). Припускаємо, що до дна залишалося 10—20 см, тобто загальна глибина споруди сягала 160—170 см. Незважаючи на те, що тут не простежено опалювального пристрою, ми відносимо цю споруду до розряду житлових приміщень. На наявність якогось-небудь відкритого вогнища вказують численні знахідки фракцій деревного вугілля та присутність попелу у ґрунті заповнення комплексу. Тут також знайдені 2 пари цілих жорен із кварциту та значна кількість уламків салтівської кераміки. Конструкцію стін з'ясувати неможливо. Слід зазначити, що під час вивчення цього житла у західній частині котловану вдалося прослідкувати значну за площею «лінзу» материкової глини потужністю до 40 см. Ймовірно, котлован цього приміщення після закінчення його використання для житла був засипаний материковим ґрунтом, який утворився під час спорудження нової будівлі. Це, скоріш за все, було житло № 14, що знаходилося в 2—3 м на південь від житла № 15¹⁵. Зауважимо також, що під цією «лінзою» виявлений прошарок чорнозему з поодинокими знахідками салтівської кераміки.

Житло № 16 було досліджено неповністю. Його північно-східна стінка була зруйнована весняними водами водоймища (рис. 4, б). У плані воно було прямокутним із округлим південним кутом; площа частини приміщення, що збереглася, дорівнювала 3,25 × 2,7 м при глибині котловану 130 см біля південно-західної стіни. Своїми кутами будівля була орієнтована за сторонами світу. Вздовж північно-східного краю виявлено 3 великі брили рваного пісковику без слідів обробки. Посередині цієї ж стіни виявлені пляма обпаленої материкової долівки (55 × 40 см) та невелика кількість деревного вугілля, що можна інтерпретувати як залишки відкритого вогнища. В чорноземному заповненні житла знайдено уламки салтівського посуду, кістки домашніх тварин, деревне вугілля, попіл. Зазначимо, що у північному куті житла на глибині 80 см знайдено чверть кварцитового жорна.

Житло № 17 мало прямокутну в плані форму та було орієнтовано кутами за сторонами світу. Споруда зазнала значних втрат внаслідок її руйнації пізнішою будівлею. Вдалося простежити південно-східну, південно-західну і, частково, північно-західну стіни (рис. 2, б). Загальні розміри, що вдалося дослідити, дорівнювали в плані 2,9 × 2,0 м при глибині залягання долівки 130 см. Південний кут цього житла був значно скруглений, а західний мав виступ за межі приміщення. Останнє пояснюється наявністю тут двох стовпових ямок із залишками деревного тліну. Їх діаметр становив 15—20 см, а загальна глибина сягала 150—160 см. Ще одна аналогічна ямка знайдена у південному куті. Вона мала овальну форму 30 × 20 см і загальну глибину 145 см. Під час зачистки у західному куті будинку виявлена прокалена ділянка материкової глиняної долівки. Залишки відкритого вогнища були позначені овальною плямою жовтогогарячого кольору 40 × 35 см. Між стовповими ямками західного кута та вогнищем виявлено кілька великих каменів із слідами дії вогню. Однобічна обпаленість та місце їх розташування свідчать, що вони використовувались як захист дерев'яної конструкції від впливу температури відкритого вогнища.

Житло № 18 було майже прямокутною будівлею зі значно округлими кутами. Своїми стінами приміщення орієнтовано за сторонами світу з незначним зміщенням. Розміри котловану 4,5 × 4,1 м. Материкова глиняна підлога виявлена на рівні 220—225 см. Вздовж східної стіни знайдено 2 стовпові ями, 3 — біля південної стіни, і ще одна — посередині західної стіни; їх глибина від 240 до 300 см, а діаметр — 25—45 см. Поблизу південної стіни виявлено скупчення 4 ямок діаметром 20—35 см, глибиною 245—260 см. У західній частині приміщення теж знаходилося кілька з'єднаних ям складної конфігурації. Їх глибина 240—270 см, діаметр 30—75 см. Кілька стовпових ямок було знайдено по центру підлоги, їх діаметр 20—30 см, а глибина — 240—260 см (рис. 5). Біля північної стіни, по центру, виявлено залишки опалювального пристрою, заглибленого до рівня 260 см. Він мав у плані форму асиметричного овалу розмірами 120 × 80 см. Поблизу самої стіни траплялись залишки глиняного череня овальної форми розміром 30 × 55 см і товщиною 3—5 см. Така ж сама обмазка простежується по краях ями з вогнищем, її дно, окрім наявності обмазки, мало сліди пропеченості. У заповненні ями з вогнищем спостерігалось багато попелу та деревного вугілля; вияв-

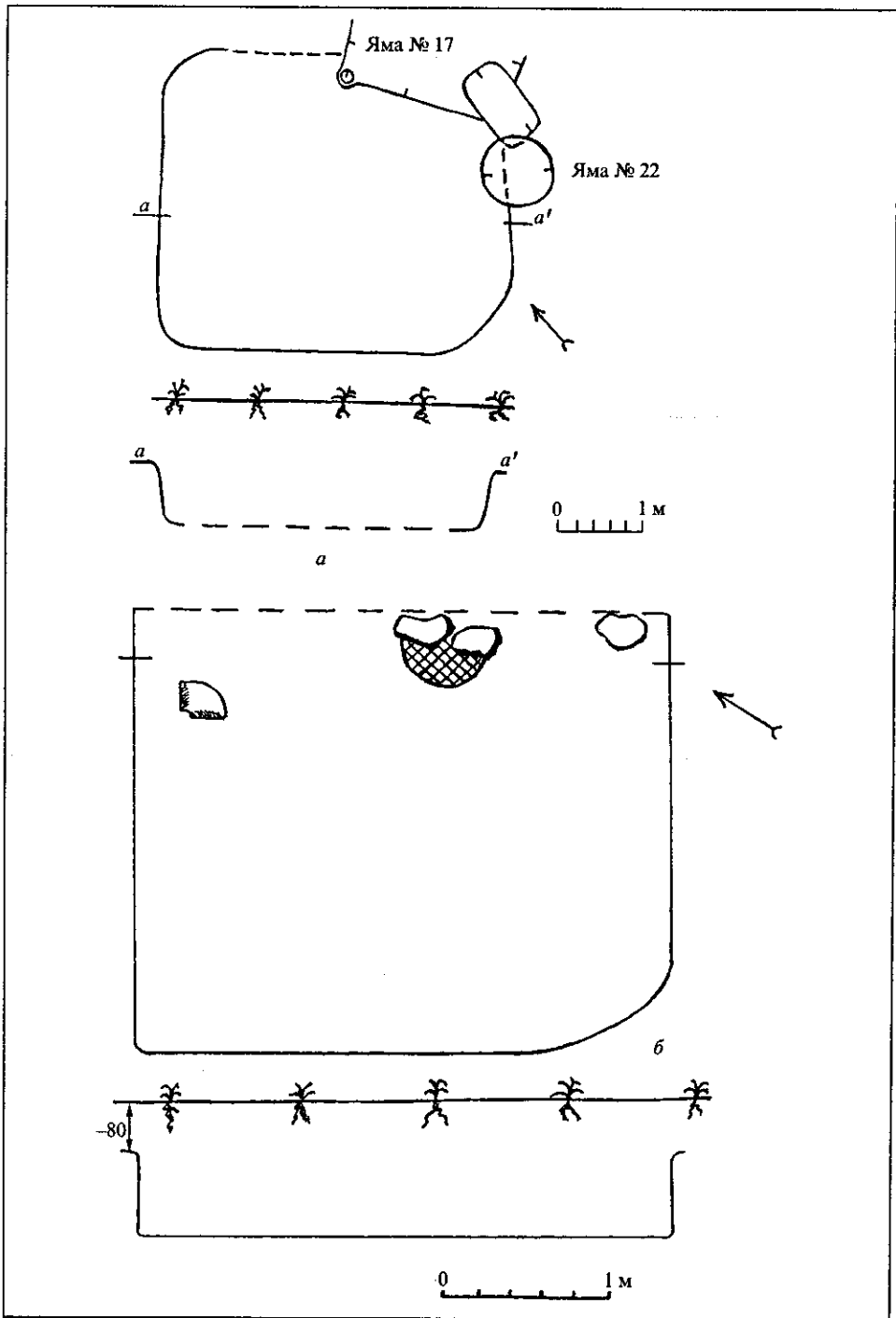

Рис. 4. Ранньосередньовічні житла Верхнього Салтова: а — житло № 15; б — житло № 16

лено також каміння та шматки перепаленої печини, що розташовувалися над черенем. Отже, опалювальний пристрій являв собою заглиблене в яму вогнище з обмазаними стінками. Можливо, з часом було добудовано верхнє склепіння (глина з камінням), що перетворило вогнище на піч, яка розміщувалась в ямі.

За етнографічною літературою виділяється 10 критеріїв, за якими розглядаються житлові споруди; їх комбінація є підставою для виділення окремих типів домобудівель¹⁶. До них належать: стаціонарність, розташування підлоги відносно поверхні ґрунту, форма споруди, її основна конструкція, основна конструкція даху, його фор-

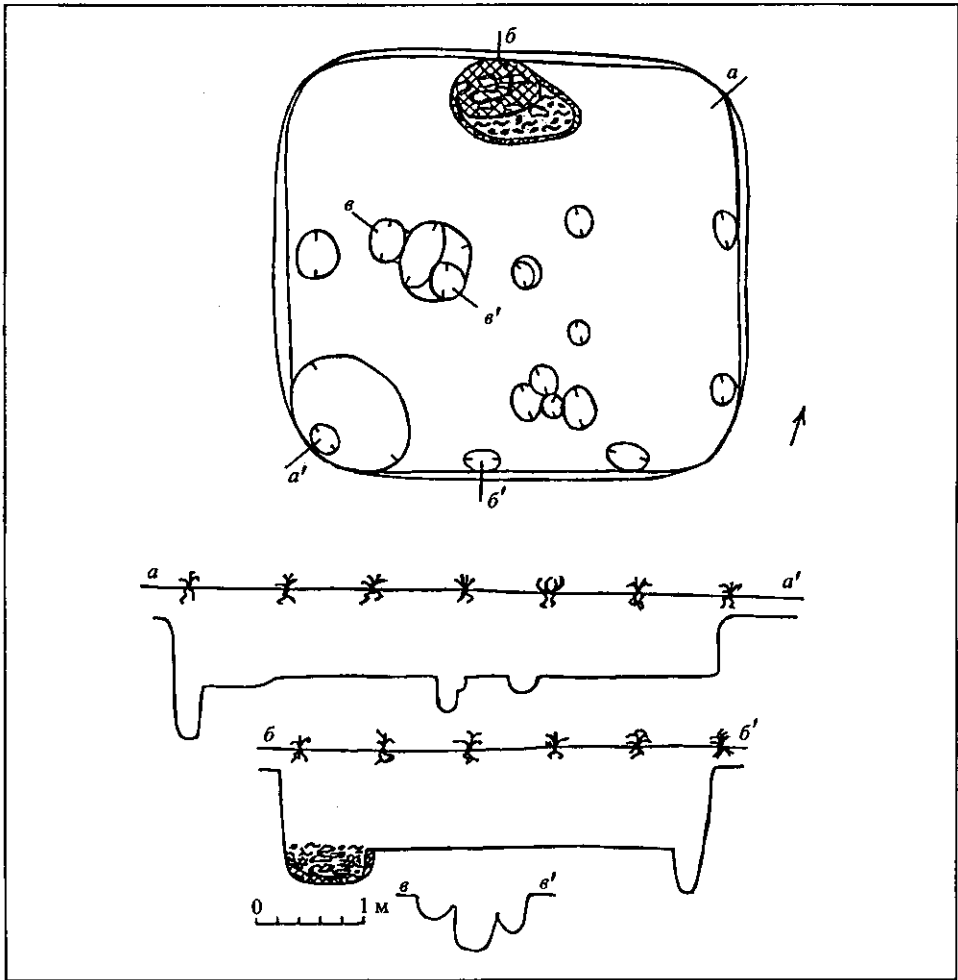

Рис. 5. Ранньосередньовічне житло № 18 у Верхньому Салтові

ма, будівельний матеріал, планування житла. З останнім критерієм пов'язані ще два — розташування вогнища та його устрій. Спробуємо розглянути крізь призму визначених критеріїв ранньосередньовічні житла Верхнього Салтова.

Всі вони були стаціонарними. Лише одне з них було наземним та двокімнатним (№ 3). Інші будівлі мали тільки одне житлове приміщення і були опущені у ґрунт на глибину до 225 см (табл. 2). Слід зауважити, що житло № 4 у звіті було охарактеризовано як «напівземлянка», але конкретних даних стосовно рівня залягання підлоги не повідомляється¹⁷. Сучасний показник глибини котловану салтівських будівель не може бути визначений як абсолютний, тому що територія поселення кілька разів підлягала нівелюванню, від часів заселення Слобожанщини (XVII ст.) до початку 60-х років XX ст., коли тут створювалося водоймище. Більш точною є фіксація рівня підлоги житла від верхнього краю материка. Багаторічні польові спостереження автора, а також досвід інших дослідників¹⁸ свідчать про те, що на нашій території рівень стародавньої денної поверхні знаходився на 40 см вище материка. Тому заглибленість житлових приміщень Верхнього Салтова у ранньому середньовіччі була від 80 до 140 см. Цей показник може бути порівняний із середньою заглибленістю на Маяцькому городищі і селищі, а також на Ютанівському городищі — 125, 85 та 65 см відповідно¹⁹.

Форма жител була переважно квадратною із округлими кутами. Таких будівель відомо 12. Прямокутних жител — 5. Кількість комплексів разом дорівнює 94 % усіх наявних житлових споруд. Цей відсоток практично збігається з сумарними даними по трьох вищезгаданих салтівських пам'ятках, де кількість однокамерних жител до-

рівнює 96 % (табл. 2). Зазначимо, що до прямокутних споруд ми відносимо такі, у яких співвідношення коротких і довгих стін дорівнює 1 : 1,3. Загальна площа верхньосалтівських однокамерних жител змінюється від 5,8 (№ 17) до 25 м² (№ 14), що майже збігається з аналогічними показниками на Маяцькому городищі — 10—27 м², на Маяцькому селищі — 4—31 та Ютанівському городищі — 6—21,5 м² 21. Єдине двокамерне житло (№ 3) мало загальну площу 72 м².

Основна конструкція стін верхньосалтівських жител була кам'яною, каркасно-стовповою або безстовповою (табл. 2). Лише дві споруди мали кам'яні стіни: з «брил пісковика, що складені у перепліт» (№ 1) та з рваного каміння (№ 3). При їх описі жодного разу не згадувалося про глиняний чи вапняний розчин 22, тому можемо припустити суху кладку стін. Це знаходить певні аналогії на південних територіях Хозарського каганату — у Приазов'ї та Криму 23. Походження такої конструкції стін пов'язується дослідниками з Північним Кавказом, де традиції кам'яного домобудування мають глибокі корені 24. Частіше за все використовувалася дерев'яна каркасно-стовпова конструкція стін. Лише в одному випадку (№ 13) ми можемо припустити наявність вертикально-закладної техніки, яку ілюструють неглибокі ровики вздовж стін (рис. 2, а). Використання горизонтальної закладки стін простежується у житлах № 2, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 17, 18, про що свідчать стовпові ямки, виявлені вздовж стін котловану. Слід зазначити, що у деяких випадках така будова стін доповнювалася використанням елементів фахверкової конструкції. На це вказують матеріали споруд № 8, 9, 17, 18. Тут вздовж окремих стін не було простежено ровиків від вертикального закладу чи стовпових ямок від горизонтального. Можна припустити, що у вищезгаданій будівлі № 13 головна вертикально-закладна конструкція стін була доповнена горизонтальною закладкою у південній частині західної стіни та фахверковою конструкцією в західній частині північної стіни. Тільки в житловому приміщенні № 4 вздовж стін було знайдено обгорілі колоди, які можна інтерпретувати як залиш-

Таблиця 2. Основні дані стосовно ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

№	Розмір, м			Форма		Основна конструкція стін				Форма даху		
	Довжина та ширина	-h	S ²	2к	Одна кімната	Кам'яна	Дерев'яна			2с	Ш	?
					КВ		ПК	КСВ	КСГ			
1	?	1,45	?	+		+						+
2	3,45 × 2,9	1,75	10		+			+				?
3	9 × 8	—	72	+		+						+
4	3,2 × 3,2	?	10,2		+				+			+
5	3,0 × 2,5	0,8—0,9	7,5		+			+			+	
6	4 × 3	0,9—1,0	12			+		+			+	
7	3,8 × 2,6	1,25	9,9			+				?	?	
8	3,7 × 3,6	1,1—1,3	13,3		+			+			+	
9	3,5 × 3,4	1,3—1,8	11,9		+			+				+
10	4,6 × 3,4	0,9—1,3	15,6			+		+				+
11	3,6 × 3,6	0,8—1,2	13		+			?		?		+
12	4 × 4	1,35	16		+			+			+	
13	4,9 × (2,8—3,5)	1,1	15,4			+		+	?	+	+	
14	5,8 × 4,3	1,3—1,5	25		+			+		+	+	
15	4,2 × 3,6	1,6—1,7	15,1		+					?		+
16	3,25 × 2,7	1,3	8,8		+					+		+
17	2,9 × 2,0	1,3	5,8			+		+				+
18	4,5 × 4,1	2,25	18,5		+			+		+	+	

П р и м і т к и: КВ — квадрат; ПК — прямокутник; 2к — двокімнатне; КСВ — каркасно-стовпова вертикальна конструкція; КСГ — каркасно-стовпова горизонтальна конструкція; Фах. — фахверкова конструкція; 2с — двосхилий дах; Ш — шатровий дах; h — глибина; S² — площа.

ки зрубної безстовпової конструкції (рис. 1, а). Основою стін житлової будівлі № 7 була фахверкова конструкція, а дві стовпові ямки, знайдені в південній частині котловану, пов'язані, скоріш за все, з опорами даху²⁵. Аналогічною могла бути конструкція стін і в житлі № 16, де під час досліджень не було виявлено ніяких залишків опорних стовпів (рис. 4, б). Невеликі розміри приміщення, бідність знахідок та відсутність хоча б якихось елементів інтер'єру не дають змоги припустити тут наявність дерев'яної зрубної конструкції. Зрубне житло було складнішим за виконанням та дорожчим за матеріалом. Його могли собі дозволити лише представники верхівки населення²⁶. Але даних щодо цього під час дослідження житла № 16 не виявлено. Житлове приміщення № 14, ймовірно, теж мало фахверкову конструкцію стін (рис. 3).

У деяких випадках говорити про конструкцію стін вкрай важко. Житло № 11 було виявлено у дуже зруйнованому стані²⁷. Будівля № 15 не була досліджена до рівня підлоги (з означених вище причин), тому провести реконструкцію будови стін неможливо (рис. 4, а).

Вивчення конструкції основи даху на археологічному матеріалі має ще більші складнощі, ніж дослідження конструкції стін (табл. 2). Тільки в одному випадку можна здогадно говорити про використання шатрового даху — це житло № 2²⁸. У шести випадках дах був двосхилим. Така конструкція передбачає використання вертикальних стовпів-розсох біля протилежних стін житла та вкладання на них перекладної лати, яка поряд із стінами несе навантаження даху. Припускаємо, що така конструкція засвідчується наявністю стовпових ямок біля протилежних стін у житлах № 5, 6, 8, 12, 14, 18. Ще в одному випадку можна говорити про використання напіврозсохи (№ 7). Але у більшості випадків реконструкція верхньої частини житла є проблематичною.

Будівельний матеріал, що застосовувався для будування ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова, був зазвичай традиційним. Найчастіше використовувалося дерево, якого в цій місцевості завжди було багато. Про це свідчать залишки стовпових ямок від стін каркасно-стовпової конструкції. Для створення фахверкового щита використовували молодий паростковий ліс, а також могли застосовувати прутяне плетіння. Слід зауважити, що немає підстав говорити про обмазування каркасно-стовпової, плетеної чи фахверкової конструкції стін глиняним розчином. У двох випадках стіни було створено з каменю (№ 1, 3). Жодного разу не було знайдено залишків сирцевої чи обпаленої штучної цегли. Матеріал для створення даху теж був традиційним для зазначеної місцевості: дерев'яна основа доповнювалася, скоріш за все, очеретом, який використовується тут і донині.

Опалювальні пристрої верхньосалтівських жител були різноманітними, що значно відрізняє цю пам'ятку від усіх інших поселень салтівської археологічної культури (табл. 3). Лише у п'яти випадках вони розташовувалися по центру житлового приміщення та мали характер наземного чи заглибленого відкритого вогнища, що є ха-

Таблиця 3. Опалювальні пристрої ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

Опис пристрою	Номер					
	1	2	3	4	5	6
Місце розташування основного пристрою						
По центру						+
Біля стіни	+			+	+	
У куті		+	+			
Піч						
Кам'яна на останці						
Глиняна сводчаста						
Вогнище						
Відкрите на підлозі	+					
Відкрите на останці (+ см)						10
Обкладене камінням		+	+	+	+	
Заглиблене (-см)						
Наявність жаровні						

* Обмазане глиною. ** Штучно зроблене з глини. *** Є дані стосовно можливого перетворення

рактерною рисою кочівницького домобудування²⁹. В семи випадках місцезнаходження основного опалювального пристрою було виявлено біля стіни, а в чотирьох — у куті. Більшість всіх опалювальних пристроїв належала до типу відкритого вогнища, серед яких можна виділити 4 варіанти: вогнище на підлозі; вогнище на останці (підвищенні); вогнище, обкладене камінням; заглиблене вогнище. У 7 житлах відкриті вогнища визначаються як основні (споруди № 1, 6, 7, 10, 11, 16, 17). Двічі такого значення набувають відкриті вогнища на материкових останцях (№ 6, 7). У 2 житлах основними опалювальними пристроями були відкриті вогнища, розташовані на штучно зроблених глиняних підвищеннях товщиною 10 та 7 см (№ 11 та 13). Чотири рази єдиними пристроями для опалювання були відкриті вогнища, обкладені камінням (№ 2—5). Тричі вогнища були заглиблені у підлогу (№ 9, 12, 18). В останньому приміщенні краї ями мали глиняну обмазку.

У 3 приміщеннях були знайдені печі. Одна з них розміщувалася на глиняному останці біля південно-східного краю стіни житла (№ 10). Вона була складена із гранітних та пісковикових брил, що скріплювалися глиняним розчином. Піч мала прямокутну форму. Черинь її був глиняний, товщиною 2—3 см. Окрім того, на глиняній долівці (товщиною 3 см) по центру житла виявлено залишки двох додаткових відкритих вогнищ у вигляді перепалених плям³⁰. У 2 приміщеннях єдиними опалювальними пристроями були глиняні печі, верх яких являв собою склепіння, створене на прутяному каркасі. У житлі № 8 піч розташовувалася на материковому глиняному останці біля стіни, а у приміщенні № 14 вона була врізана в кут. Описані вище матеріали щодо опалювального пристрою в будівлі № 18 дають можливість припустити, що його відкрите вогнище в ямі з часом було перетворене на склепінчасту піч із глини та каменю.

Як додатковий засіб опалення застосовувалися переносні жаровні, залишки яких траплялись під час дослідження жител № 9 та 11 (табл. 3).

Стосовно внутрішнього устрою верхньосалтівських ранньосередньовічних жител слід зазначити, що в деяких з них можна бачити господарчі ями, які знаходилися в самому приміщенні (№ 7, 9, 10, 14). В останньому з них їх було дві. Три невеликих заглиблення в будівлі № 13 (рис. 2, а) не можна беззаперечно визначити як господарські, їх значення для нас залишається поки що нез'ясованим. В інтер'єрі житла № 2 ще однією ознакою було заглиблення північного кута відносно загальної рівня підлоги на 40 см, що створювало певну «робочу зону» навколо вогнища³¹. Подібне спостерігається і в житлі № 10, де додатковою ознакою відокремлення печі від загальної площі приміщення був ряд невеликих стовпових ямок навколо передпечного простору³². Таким чином, наведені дані свідчать про різноманітність планування та значні конструктивні розбіжності як самих жител, так і їх опалювальних пристроїв, що призводить до неможливості на цьому етапі дослідження створити типологію житлових ранньосередньовічних споруд Верхнього Салтова.

На відміну від матеріалів означеного поселення, найближчий синхронний населений пункт, що знаходиться на протилежному березі водоймища в с. Нетайлів-

житла	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
	?	+	+	+	+	+	+	+		+	+	+
				+								
		+						+				
			2						?	+	+	
	10*				10*		7**					
			10			8						30***
		+			+							

цього вогнища на сводчасту піч.

ка (який деякі дослідники включають до Верхньосалтівського археологічного комплексу³³), дає іншу картину. Тут житла відзначаються певною стандартністю форми та основної конструкції стін. В усіх нетайлівських житлах зафіксовано єдиний опалювальний пристрій — піч-кам'янку в одному з кутів³⁴. У цьому ми бачимо певні особливості домобудування Нетайлівського селища.

Відсутність певних загальних традицій — «стандартів» — свідчить про несталість верхньосалтівського домобудування та різноетнічність його мешканців. Північно-кавказький компонент простежується у наявності жител із кам'яними стінами (№ 1, 3). Вплив кочових традицій фіксується у наявності відкритих та заглиблених вогнищ, розташованих посередині житлового приміщення, що має широкі аналогії серед степового салтівського населення³⁵, а також в існуванні пересувних глиняних жаровень, характерних для кочовиків Середньої Азії та західної частини євразійського степу³⁶. Відкриті вогнища на підлозі, що були обкладені камінням, значно більшою мірою належать до традиції народів Кавказу, ніж степового населення³⁷. Вогнища з камінням відомі у той час і в Криму³⁸. Трапляються залишки каміння, що відіграло роль своєрідного екрану вогнища, і на Маяцькому селищі³⁹.

На поселенні істотно проявляються слов'янські елементи житлобудівництва, що пов'язано не тільки з наявністю заглиблених споруд квадратно-прямокутної форми як такої, скільки з іншими, конкретнішими ознаками. До них ми відносимо насамперед каркасно-стовпові та зрубні конструкції стін, що набули значного розповсюдження саме у слов'янських племен⁴⁰. Слов'янською ознакою є також глиняні склепінчасті печі, низ яких вирізаний в материк чи в материковому останці⁴¹. Такі печі, що знайдені в житлах № 8 та 4, були характерною рисою сіверян, що межували з територією Хозарського каганату⁴². Трапляються вони і на території боршевської культури⁴³. Впливом слов'ян можна вважати і відкриті вогнища, що створювалися на глиняних останцях чи на штучно зроблених глиняних вимощеннях, які зафіксовано в житлових приміщеннях № 6, 7, 10, 13. У кавказькому чи степовому європейському середовищі ми не знаємо прикладів цього. В такому «попіднятому» вогнищі слід бачити певний крок на шляху від традиційного кочівницького відкритого чи заглибленого опалювального пристрою на підлозі до нового, слов'янізованого, що створювало новий інтер'єр житла.

Ще однією слов'янською ознакою можна вважати двосхилий дах, який спирався на лату. Доказом саме такої конструкції верхньої частини будівлі можна вважати стовпові ямки, що займали місце посередині протилежних стін жител № 5, 6, 8, 12, 13, 14, 18 (рис. 1, а, б). У трьох останніх випадках додатковим доказом є наявність стовпових ямок посередині приміщення на підлозі, розташованих на єдиній осі з боковими ямками (рис. 2, а; 3; 5).

Таким чином, згідно з результатами наших досліджень житлових споруд ранньосередньовічного Верхнього Салтова, склад його населення був багатоетнічним. Це засвідчують і результати аналогічних досліджень інших поселень салтівської культури, особливо в її контактних зонах⁴⁴. Незважаючи на значну розбіжність в домобудуванні, слід виокремити деякі житла, в яких простежується кілька збіжних чи різноетнічних показників. Це житло № 3, яке за своїми ознаками (наземність, кам'яні стіни, обкладене камінням відкрите вогнище на підлозі) було втіленням аланських північнокавказьких домобудівних традицій. Житло № 14 має кілька слов'янських рис: двосхилий дах, врізана в кут склепінчаста піч, яма-ніша, що входила в загальну площу будівлі⁴⁵. Цей комплекс має найбільшу кількість слов'янських ознак серед усіх інших на Верхньому Салтові. Це спостереження доповнюється деякою мірою і матеріалами присутнього житла⁴⁶. Існувало на поселенні ще кілька житлових споруд, в яких були записані дві слов'янські ознаки домобудування (конструкції даху та опалювального пристрою) — № 6—8, 18. У приміщенні № 10 простежуються слов'янські та кочові традиції інтер'єру: піч-кам'янка на глиняному останці поряд із залишками двох відкритих вогнищ на підлозі. Слов'яно-кочівницькі риси можна бачити в житлі № 11, де разом із обмазаним глиною «попіднятим» вогнищем на останці виявлені залишки глиняної жаровні.

Ми усвідомлюємо, що проблеми етнічного визначення слід вирішувати за допомогою комплексного підходу з урахуванням максимально широкого кола археологічних джерел, але навіть на підставі аналізу даних домобудування можна стверджувати, що до складу верхньосалтівського населення входили представники слов'ян (сіверяни), вихідці з Кавказу (аланів) та з степового середовища (тюрки, булгари).

¹ *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 98—142; *Плетнева С. А.* О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв. // СА. — 1962. — № 1. — С. 90—91; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 51—63; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — С. 27—42; *Нечаева Л. Г.* О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 23—32; *Винников А. З.* Жилье и хозяйственные постройки Маяцкого селища // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 95—135; *Красильников К. И.* Население Среднедончя в VIII — начале X века. Салтово-маяцкая культура на Среднем Донце: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1980. — С. 8—10; *Афанасьев Г. Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // АОН. — 1987. — Вып. № 2. — С. 38—75; *Винников А. З., Плетнева С. А.* На северных рубежах Хазарского каганата. — Воронеж, 1998. — С. 158—167.

² *Колода В. В.* Раннесредневековые жилища Верхнего Салтова // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. конф. — Харьков, 1999. — С. 70—71.

³ *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1948 году. — Архив ІА НАН України. — 1948/6. — С. 10—13; *Ветштейн Р. И.* Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959—1961 гг. — Архив ІА НАН України. — 1959—1961/6г. — С. 25—26.

⁴ *Ветштейн Р. И.* Указ соч. — С. 24—38; *Брайчевская А. Т.* Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища. — Архив ІА НАН України. — 1959. — 61/6в. — С. 13—53.

⁵ *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. — Харьков, 1998. — Архив ІА НАН України; *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях... в 1998 г. — Харьков, 1999. — Архив ІА НАН України; *Колода В. В.* Исследования 1977 г. в Верхнем Салтове // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 22—23; *Колода В. В.* Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині // АБУ 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 81—82; *Колода В. В.* Слов'янське житло на Верхньому Салтові // Наук. вісник ХДПУ. Істор. науки. — 1999. — Вип. 2. — С. 15—20.

⁶ *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 269. — Рис. 104.

⁷ *Сміленко А. Т.* Дослідження посаду городища Верхній Салтів // Середні віки на Україні. — К., 1971. — С. 148—156.

⁸ *Ветштейн Р. И.* Указ. соч. — С. 25—31.

⁹ Там же. — С. 24—25. — Чертеж № 5.

¹⁰ Там же. — С. 28—30. — Чертеж № 39, 40, 42.

¹¹ Там же. — С. 36—38. — Табл. IX, X. — Чертеж № 34.

¹² Там же. — С. 36—38. — Табл. IX, X. — Чертеж № 34.

¹³ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 50—53. — Чертеж № 36—38.

¹⁴ *Сміленко А. Т.* Вказ. праця. — С. 154—156.

¹⁵ *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях... в 1997 г. — Табл. VI.

¹⁶ *Чебоксаров Н. Н., Чебоксарова И. А., Чеснов Я. В.* Основные принципы типологизации // Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Восточной, Восточной и Центральной Азии. — М., 1979. — С. 5—20; *Кочнев В. И., Лозацкова Б. Р., Чебоксаров Н. Н.* Основные принципы выделения типов жилища // Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Западной и Южной Азии. — М., 1981. — С. 4—23.

¹⁷ *Ветштейн Р. И.* Указ. соч. — С. 28—30.

¹⁸ *Афанасьев Г. Е.* Указ. соч. — С. 51.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. — С. 48.

²¹ Там же. — С. 50.

²² *Ветштейн Р. И.* Указ соч. — С. 24—26.

²³ Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 69; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990. — С. 45—52.

²⁴ Степи Евразии... — С. 85, 94; *Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — С. 150—151; *Баранов И. А.* Указ. соч. — С. 45.

²⁵ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 13—15; *Сміленко А. Т.* Вказ. праця. — С. 149. — Рис. 1, 2.

²⁶ *Афанасьев Г. Е.* Указ соч. — С. 45.

²⁷ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 24—25, 31.

²⁸ *Шрамко Б. А.* Указ. соч. — С. 269. — Рис. 104.

²⁹ *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. — М., 1981. — С. 42.

³⁰ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 21—24. — Чертежи № 17—19.

³¹ *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках... — С. 10—13; *Шрамко Б. А.* Указ соч. — С. 269. — Рис. 104.

³² *Брайчевская Т. А.* Указ. соч. — С. 21—24. — Чертежи № 17—19.

³³ Наприклад: *Березовець Д. Т.* Салтівська культура // *Археологія Української РСР*. — 1975. — Т. 3. — С. 422—429.

³⁴ *Чернигова Н. В.* Матеріали к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII—X вв. (селище у с. Нетайловка) // *Вісник ХДУ*. — Сер. «Історія». — 1998. — № 413, вип. 30. — С. 52—58.

³⁵ *Флеров В. С.* Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996. — С. 70—75, 78, 79, 81 и др.; *Нечаева Л. Г.* Указ. соч. — С. 23.

³⁶ *Воронина В. Л.* Черты раннесредневекового жилища Средней Азии // *СЭ*. — 1963. — № 6. — С. 99; *Афанасьев Г. Е.* Указ. соч. — С. 63.

³⁷ *Нечаева Л. Г.* Указ. соч. — С. 28—29.

³⁸ *Баранов И. А.* Указ. соч. — Рис. 12, 6; 26.

³⁹ *Винников А. З.* Жилые и хозяйственные постройки... — Рис. 4, 2; 6; 10, 2; 11; 13.

⁴⁰ *Раппопорт П. А.* Древнерусское жилище // *Древнее жилище народов Восточной Европы*. — М., 1975. — С. 113—119; *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. — К., 1990. — С. 219—226, 266—269.

⁴¹ *Раппопорт П. А.* Указ. соч. — С. 119—123.

⁴² *Сухобоков О. В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 20, 39; *Баран В. Д.* Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 96—97, 100.

⁴³ *Винников А. З.* Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 21.

⁴⁴ *Афанасьев Г. Е.* Указ. соч. — С. 38—75; *Козловский А. А., Лимонова Е. Н., Смиленко А. Т.* Славяне и осевшие кочевники в устье Дуная в IX—X вв. // *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. — К., 1996. — С. 142—163.

⁴⁵ Такі ями є однією з характерних ознак слов'янських археологічних культур Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя починаючи з київської до волинцевської. Наприклад, *Терпиловский Р. В.* Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984. — С. 10—12. — Рис. 4. — Табл. 3, 10, 12, 13, 16, 19; *Сухобоков О. В.* Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975. — С. 25. — Рис. 7; *Сухобоков О. В.* Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С. 20.

⁴⁶ *Колода В. В.* Слов'янське житло... — С. 15—20.

В. В. Колода

ЖИЛИЩА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В ВЕРХНЕМ САЛТОВЕ

В статье собрана информация о всех известных к настоящему времени жилищах салтовской археологической культуры середины VIII — середины X вв. н. э. на поселении Верхний Салтов Харьковской обл. Согласно устоявшимся критериям анализируются конструкция и форма построек, а также выделяются этнические элементы (признаки) домостроительства. На основе рассмотренных материалов сделан вывод о присутствии на данном памятнике в раннем средневековье различных этнических групп, которые по своему происхождению связаны с Северным Кавказом (аланы), славянами (северяне) и степным населением Евразии (тюрки, болгары).

V. V. Koloda

DWELLINGS OF THE EARLY MIDDLE AGE AT VERKHNI SALTIV

We present the information about all the dwellings, known up to date, of the Saltiv archaeological culture of the mid. VIII AD — the mid. X AD at the Verkhni Saltiv settlement of the Kharkiv region. According to the stable criteria, we analyze the constructions and forms of buildings and single out ethnic elements (signs) of housebuilding. On the basis of the materials considered, we conclude about the presence of different ethnic groups at this monument in the Early Middle Age, which are related by their origin to the North Caucasian region (the Alans), the Slavs (the Northerners), and the steppe population of Eurasia (the Turki and Bulgarians).

Одержано 25.12.99